

تأثیر تحولات معماری اواخر دوره قاجار بر تزئینات خانه‌های مشهد

چکیده

دوره قاجار به عنوان دوره شروع ارتباطات گسترده با دنیای غرب شناخته می‌شود. این ارتباط بر وجوه مختلف جامعه ایران تأثیرگذار بود. هنر و معماری ایرانی نیز در دوره قاجاریه، متأثر از جریانات نوگرایی و تحولات تجددگرایی، جلوه متفاوت‌تری پیدا کرد. در این دوره دستاوردهای عصر مدرنیته غرب، وارد کالبد و روح معماری این دوره در شهرها، از جمله ابنیه و عمارت‌های آن شد. به طوری که تزئینات معماری به شکل‌های مختلف در نما، ورودی‌ها، فضاهای داخلی و عناصر و اجزای معماری تحت تأثیر این تغییرات قرار گرفت. پژوهش حاضر به لحاظ روش‌شناسی از نوع توصیفی-تحلیلی بوده که داده‌های آن به صورت مطالعه تطبیقی در شاخصه‌های تزئینی بناهای قاجار در شهر مشهد بوده و روش گردآوری آن در قالب مطالعات اسنادی و میدانی می‌باشد. یافته‌های کلی تحقیق نشان می‌دهد که با وجود برخی تأثیرگذاری معماری غرب در این دوران بر معماری این بناها در حوزه تزئینات، بر آجرکاری، کاشی‌کاری و گچ‌بری استوار بوده است. البته ورود عناصر تزئینی غربی همچون ستون و سرستون‌های تزئینی، سقف‌های شیبدار، تزئینات چوبی سقف، نقاشی‌های دیواری، بخاری فلزی و... در بنا نشانگر اثرگذاری معماری و تزئینات غربی در بناهای این دوران می‌باشد.

اهداف پژوهش:

۱. بررسی اثرات معماری دوران اواخر قاجار بر خانه‌ها در شهر مشهد با تأکید بر حوزه تزئینات.
۲. شناخت تزئینات وارداتی و سنتی موجود در خانه‌های اواخر دوره قاجار.

سوالات پژوهش:

۱. معماری دوران قاجار چه وجوه تزئینی را در آثار مسکونی (شهر مشهد) نهادینه کرده است؟
۲. کدامیک از تزئینات قاجاری ادامه دهنده دوران قبل بوده و کدام بر بناهای مسکونی این دوره نفوذ داشته است؟

کلیدواژه‌ها: مدرنیته، معماری قاجار، تزئینات معماری، شهر مشهد.

مقدمه

برخورد تمدن ایران با تمدن توسعه یافته غربی در دوره قاجار را می توان آغاز جدال میان سنت و مدرنیته در ایران دانست. به همین خاطر نقطه صفر دوران مدرنیته در ایران را مصادف با حکومت قاجار می دانند. در این بین اقدامات تجددطلبان برای هماهنگ سازی فرهنگ غربی و ایرانی سبب شد در معماری نیز ساختمان های دوره قاجار، هم سو با سنت های ایرانی و عناصر وارداتی غرب طراحی شوند. به طوری که، سفرهای مکرر شاهان به اروپا و غرب، در زمینه معماری، نتایجی چند را در بر داشت و تأثیرات چشمگیری را بر جای گذاشت. شاهان و شاهزادگان خواستار پیاده کردن طرح معماری غرب در سرزمین خود بودند و از معماران تأسیس چنین بناهایی را می خواستند. این روند ادامه یافت تا اینکه طرح معماری قصر شاهان به سمت خان های شهری نیز سوق پیدا کرد و در سطح شهر هم طرح معماری غرب دیده شد و معمای شاهان یا غربی از خاص بودگی بیرون آمد و تا حدی عمومی شد. یکی از بخش های معماری که تحت تأثیر قرار گرفت تزئینات بود. تزئینات معماری که به شکل های مختلف در نما، ورودی ها، فضاهای داخلی و به طور شاخص به عناصر و اجزای معماری دیده می شود، هویت و ارزش خود را، همانند خود معماری، در مسیر تحول زیبایی شناسانه اش می نمایاند. هنر ایرانی در زمان قاجار به واسطه ارتباط این دوره با غرب پیشرفت چشمگیری داشته و هنرمندان زیادی در این دوران به اروپا و کشورهای غربی سفر می کنند. در واقع به دنبال نوآوری ها و تغییرات حاصل از تجددطلبی معماران محلی نیز تا اندازه ای سلیقه تازه را پذیرفتند و در کارهای خود منظور کردند. در این دوره معماری ساختمان های مسکونی به سطح خاصی از طرح و اجرا رسیده بود. خانه ها طبق اصول و موازینی که در آن زمان حاکم بر جامعه بود طراحی می شد و در فضا سازی ها محرمیت ها که در فرهنگ ایرانی یکی از مهم ترین اصول بوده رعایت می شد. در این دوره، طراحی به گونه ای بود که فضاهای خانه پاسخ گوی نیازهای ذاتی و فطری خانواده بوده و ارتباطات و چیدمان پلان کاملاً منطبق بر فرهنگ خانواده ایرانی طراحی شده بود. در دوره قاجار ساخت بناهای مسکونی با توجه به جایگاه طبقاتی مردم متفاوت بود. همین طور باید اضافه نمود که عوامل متعددی به کالبد خانه شکل می دادند که از میان آن ها می توان به فرهنگ و زندگی و ساختار خانواده ها نیز اشاره کرد. در معماری دوره قاجار نیز مانند دوره های پیش، تزئینات یکی از اجزای اصلی خانه ها به شمار می رفت و تمام خانه ها به ویژه خانه های اعیان و اشراف دارای تزئینات بوده است و لذا در این پژوهش به این بخش پرداخته می شود. چراکه دوره قاجار را می توان عصر نوآوری و تحولات در زمینه هنر و معماری دانست.

در خصوص پیشینه پژوهش حاضر باید گفت تاکنون اثر مستقلی با این عنوان به رشته تحریر درنیامده است، با این حال آثاری درباره معماری دوره قاجار نوشته شده است. پرداختن به خانه در ایران سابقه طولانی دارد. در این راه کورش مومنی و همکاران (۱۳۹۴)، دوره قاجار را دوره معماری خانه سازی و یا معماری خانه های مسکونی می نامد به طوری که در پژوهش خود تحت عنوان: "بررسی تزئینات خانه های قاجاری شهر قم (خانه شاکری)" سعی بر آن دارد

که مؤلفه‌ها و ویژگی‌های تزئینات خانه‌های دوران قاجار را در یکی از بناهای شاخص شهر قم مورد مطالعه قرار دهد. سیچانی و معماریان (۱۳۸۹)، در پژوهشی تحت عنوان "گونه‌شناسی خانه‌های قاجار در اصفهان" بیان می‌کنند که به دلیل آنکه بیشترین تعداد خانه‌های تاریخی موجود در اصفهان قاجاری می‌باشند، شهر مورد نظر را در پژوهش اصفهان برگزیدند و با بهره از روش تحقیق ترکیبی نتایجی حاصل آمد به شیوه‌ای که خانه‌های اصفهان با مشخصات معماری اقلیم نیمه گرم و خشک، عمدتاً درونگرا ساخته شده‌اند و بر اساس ویژگی‌های فضای معماری، سازه و تزئینات به سه گونه دسته‌بندی می‌شوند که در هر گونه دسته‌بندی ویژگی‌های خاص آن دسته‌بندی اشاره می‌شود. همین‌طور در پژوهش دیگری تحت عنوان "گونه‌شناسی خانه‌های تاریخی بافت قدیم شهر مشهد، از اوایل قاجار تا اواخر پهلوی اول" که توسط مرتضی فرح بخش و همکاران (۱۳۹۶)، نوشته شده است. بعد از معرفی مشهد، تاریخچه و گونه‌شناسی بناها با بهره از روش تحقیق ترکیبی به معرفی خانه‌ها در این دوران اشاره می‌کند و به عوامل موثر و شاخص در این بناها پرداخته است. در مقاله نازیلا نظربلند (۱۳۹۶)، تحت عنوان "نوگرایی در تزئینات خانه‌های قاجار شهر شیراز"، به بررسی و مقایسه وجوه تزئینی در خانه‌های شیراز می‌پردازد و در انتها در قالب جداولی وجوه معماری سنتی ایرانی را از وجوه وارداتی غرب جدا می‌کند و نتیجه‌گیری می‌کند که تمامی بناهای مورد مطالعه دارای سبک تلفیقی در تزئینات هستند و در آنها از تزئینات ایرانی و غربی توأمان استفاده شده است.

این پژوهش به لحاظ هدف از نوع تحقیقات عملی - موردی بوده و به لحاظ روش‌شناسی، از نوع مطالعات توصیفی - تحلیلی می‌باشد؛ به طوری که داده‌های تحقیق حاضر به صورت مطالعه تطبیقی بین شاخصه‌های دوران قاجار با بناهای دوران متأخر قاجار شهر مشهد می‌باشد. به عبارتی شاخصه‌های شناسایی شده از دوران قاجار را با وجوه شهودی میدانی بناهای اواخر قاجار مقایسه و تطبیق دادیم. روش گردآوری داده‌ها و اطلاعات نیز در قالب دو روش اصلی مطالعات اسنادی (کتابخانه‌ای)، و نیز مطالعات میدانی، از جمله مشاهده عینی و عکس برداری می‌باشد.

نتیجه‌گیری

عوامل متعددی به کالبد خانه شکل می‌دهند که از میان آن‌ها می‌توان به تزئینات اشاره کرد. در معماری دوره قاجار نیز مانند دوره‌های پیش تزئینات یکی از اجزای اصلی خانه‌ها به شمار می‌رفت و تمام خانه‌ها به ویژه خانه‌های اعیان و اشراف دارای تزئینات بوده است. تزئینات برای هنرمند معمار از اهمیت بالایی برخوردار بوده است. دوره قاجار را می‌توان عصر نوآوری و تحولات در زمینه هنر و معماری دانست. در این دوره اتفاقات مهم و اساسی رخ داد که نقش مؤثر و ویژه‌ای بر محتوای تزئینات بناهای دوره قاجار داشت. در تزئینات بناها اگرچه هنوز از مصالح سنتی استفاده می‌شد ولی در گوشه‌ای از آنها تزئینات اروپایی نیز دیده می‌شود. البته با توجه به موقعیت شهر مشهد و بررسی خانه‌های صورت گرفته می‌توان ادعان نمود که معماری قاجار به نوعی در تزئینات کاشی کاری، آجرکاری، گچ بری و آرایه‌های چوبی ادامه دهنده دوران پیش از خود است اما در اواخر دوران خود نفوذ برخی از عناصر معماری در تزئینات آن مشهود است، به طوری که با بررسی موردی چند خانه قاجار می‌توان اشاره کرد که علاوه بر کاشی هفت

رنگ و معرق، آجرکاری و گچ بری که به نوعی ادامه روی دوران صفویه می‌باشد، عناصر تزئینی چوبی و فلزی در سقف و بدنه بنا، گاه‌ها مجسمه‌سازی، شیشه‌های رنگی، گچ‌بری با نقوش پر تزئین، ستون‌های آجری با سرستون‌های تزئینی، سنتوری در بالای پنجره و گاه‌ها حوض‌خانه، ایوان بلند و پله به عنوان عنصر تزئینی در دو طرف محور اصلی و حتی بادگیر و نقاشی در دیوار بنا، در این دوران نفوذ داشته است.

منابع:

کتاب‌ها:

بانی مسعود، امیر. (۱۳۹۵). معماری معاصر ایران: در تکاپوی بین سنت و مدرنیته، چاپ پنجم. تهران: نشر هنر معماری قرن.

پیرنیا، محمدکریم. (۱۳۶۹). شیوه‌های معماری ایرانی؛ تدوین غلامحسین معماریان، تهران: موسسه نشر هنر اسلامی، تهران.

قبادیان، وحید. (۱۳۹۲). سبک‌شناسی در مبانی نظری در معماری معاصر ایران، تهران: نشر علم معمار.

کیانی، مصطفی. (۱۳۸۳). معماری دوره پهلوی اول: دگرگونی اندیشه‌ها، پیدایش و شکل‌گیری معماری دوره بیست ساله معاصر ایران، تهران: موسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران.

مقالات:

بابایی، محمدرضا. (۱۳۸۰). «تجدد و تجدد گرایی»، مجله شمیم یاس، شماره ۷.

جلیلی، تورج؛ اکبری، سروش. (۱۳۹۴). «بررسی تجولات پلانهای مسکونی از دوره قاجار تا پهلوی دوم»، اولین کنفرانس سالانه پژوهش‌های معماری، شهرسازی و برنامه شهری.

خاتمی، محمود. (۱۳۸۴). «مدرنیته و مطالعات دینی، فصلنامه علمی پژوهشی دانشگاه قم»، شماره ۱، صص ۲۲-۱۰.

زمرشیدی، حسین. (۱۳۸۷). «هنرهای وابسته به معماری ایران، رشد آموزش هنر»، شماره ۱۴، صص ۱۰-۱.

زمرشیدی، حسین. (۱۳۹۵). «آموزه‌های معماری ایرانی و ساختمان‌سازی مسکونی از دوره قاجار تا امروز. مطالعات شهر ایرانی اسلامی»، شماره ۳، ۱۰-۱.

سجادی، فریبرز؛ رستمی، محسن و رستمی، ثریا. (۱۳۹۳). «ریشه‌های تاریخی چالش سنت و تجدد در معماری معاصر قاجاریه»، نقش جهان، شماره ۲، صص ۷۶-۸۵.

سالاری طالقانی، معصومه. (۱۳۸۹). «بررسی تطبیقی نقوش کاشی کاری عصر صفویه و قاجار»، استاد راهنما: حسین سلطان زاده و استاد مشاور: اسکندر مختاری، پایان‌نامه کارشناسی ارشد پژوهش هنر، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی.

صنیعی‌پور، حمید؛ فرهاد، شراره و میرزاعلی، محمد. (۱۳۹۶). «واکاوی معماری سنتی دوره قاجار در عمارت دارالحکومه مخم بجنورد»، هنرهای زیبا، دوره ۲۲، شماره ۲، صص ۱۷-۸.

فرح‌بخش، مرتضی‌خانچی، پیروز و غنائی، معصومه. (۱۳۹۶). «گونه‌شناسی خانه‌های تاریخی بافت قدیم شهر مشهد، از اوایل قاجار تا اواخر پهلوی اول»، فصلنامه معماری ایرانی (مطالعات معماری ایران)، شماره ۱۲، صص ۱۱۶-۹۷.

قاسمی سیچانی، مریم. (۱۳۸۹). «معماریان غلامحسین، گونه‌شناسی خانه در دوره قاجار در اصفهان»، نشریه هویت شهر، شماره ۷، صص ۴۴-۲۱.

قاسمی سیچانی، مریم. (۱۳۸۷). «بازشناسی بخشی از هویت معماری ایرانی بوسیله تحلیل گونه‌شناسانه خانه‌های اصفهان در دوره قاجار»، رساله دکتری معماری، دانشگاه آزاد واحد علوم و تحقیقات.

مومنی، کوروش؛ عطاریان کوروش و قدردان قراملکی، رضا. (۱۳۹۴). «بررسی تزئینات خانه‌های قاجاری شهر قم (مطالعه موردی: خانه شاکری قم)»، فصلنامه علمی نگارینه هنر اسلامی، شماره ۷ و ۸، صص ۱۴۲-۱۲۸.

محمدزاده، رحمت. (۱۳۹۰) «بررسی آثار مدرنیته غرب بر شهرسازی ایران»، مجله صفا، ۹۴-۷۹.

میرمیران، هادی. (۱۳۸۸). «نگاهی به معماری دوره قاجار: شکوفایی ساخت و پرداخت»، نشریه معمار، شماره ۸، صص ۱-۱۰.

نظربلند، نازیلا. (۱۳۹۶). «نوگرایی در تزئینات خانه‌های قاجار شهر شیراز»، شماره ۹۵، صص ۶۱-۵۷.

<http://mashhadenc.ir/>

Almusaed, A. (2011). *Biophilic and Bioclimatic Architecture*. UK: Springer- Verlag.

Giddens, Anthony. (2000). *Abandoned world: discourses on global integration*, Translated by A. Saidi, Yusuf Haji Abdul Wahab, Tehran: Science and Literature.

Ne'mati L. (2008). *The course of modernism in the Qajar era*.